

KARAGÖZ BEY KÜLLİYESİ

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 484; K. Peez, *Mostar und Seine Kulturkreis*, Leipzig 1891, tür.yer.; Hvizja Hasandedić, *Spomenici Kulture Turskog Doba*, Sarajevo 1980, tür.yer.; a.mlf., "Kulturno-Istorijski Spomenici u Mostaru iz Turskog Doba", *POF*, X-XI (1960-61), s. 150, 161-162, 164, 171, 172, 175; a.mlf., "Mostar'ın Türk Devri Kültürel ve Tarihi Anıtları" (trc. İsmail Eren), *VD*, sy. 7 (1968), s. 216, 224, 226, 230, 231, 232; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri II*, s. 231-233; Mehmed Mujezinović, *Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1982, III, 146, 175-207; *Mostar* (fotomonografija), Mostar 1983; M. Mujić, "Vukufname Zaima Hadži Muhammed-beg iz 1570", *Vukufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985, s. 159-174; I. Zovko, "O Postanku Karađozbegovve Džamije u Mostaru", *Glasnik Zemaljskog Muzeja BiH*, I/4, Sarajevo 1889, s. 137-138; Alija Nametak, "Karađozbeg i Njegovo Doba", *Novi Behar*, VII/1-2, Sarajevo 1933-34, s. 36-41; Mehmed Handžić, "Nekoliko Dragocjenih Rukopisa u Karađozbegovoj Biblioteci u Mostaru", *Glasnik IVZ*, II/12, Beograd 1934, s. 633-639; Hasan Name-tak, "Mostarske Džamije i Njihovi Vakufi", *Novi Behar*, X/20-22, Sarajevo 1936, s. 271-274; R. Stanić - M. Sandžaktar, "Konzervacija Karađozbegove Medrese u Mostaru", *Naše Starine*, XI, Sarajevo 1967, s. 87-100; M. Bećirbegović, "Prosvjetni Objekti Islamske Arhitekture u Bosni i Hercegovini", XX-XXI, *POF* (1974), s. 309-310.

AMIR LJUBOVIĆ

KARAHAN, Abdülkadir (1913-2000)

Eski Türk edebiyatı alanındaki çalışmalarıyla tanınan âlim.

1 Eylül 1913'te Urfa'nın Siverek kazasında doğdu. Babası yörenin tanınmış din adamlarından Molla Hacı Zülfikar Efendi, annesi Besime Hanım'dır. İlk öğrenimini Siverek'te, orta öğrenimini Adana ve İzmir öğretmen okullarıyla İzmir Atatürk Lisesi'nde tamamladı (1934). Bir yıl kadar İzmir'de ilköğretim öğretmeni yaptıktan sonra Yüksek Muallim Mektebi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi. Mezuniyetinin ardından Samsun ve İzmir (İnönü) liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı (1939-1947). Bu yıllarda *Fikirler Dergisi* ile *Yeni Asır* gazetesinde yazıları çıktı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yaptığı *Fuzûlî: Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti* adlı çalışmasıyla doktor unvanını kazandı (1945). Aynı fakültenin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü'nde metinler şerhi ve Osmanlı edebiyatı asistanlığına tayin edildi (1947). *İslâm - Türk Ede-*

biyatında Kırk Hadis adlı teziyle doçent oldu (1952). 27 Mayıs İhtilâli üzerine 147'ler arasında uzaklaştırıldığı kürsüsüne 1963'te dönerek eski Türk edebiyatı profesörlüğüne yükseldi. Bu arada İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde hadis (1963-1973), Yüksek Öğretmen Okulu'nda eski edebiyat metinleri (1972-1979) derslerini okuttu. Bir süre Kahire'de Ayn Şems Üniversitesi'nde ders verdi (1963).

1948-1950 yılları arasında ilmi araştırmalar için Paris'te bulunan, ayrıca çeşitli kongre ve sempozyumlara katılan, İktal Akademisi, Joseph von Hammer Cemiyeti, Avrupa ve İslâm Araştırmaları Birliği gibi çeşitli milletlerarası kuruluşların üyesi olan Karahan 1 Ocak 1983'te emekli oldu. 27 Temmuz 2000 tarihinde öldü ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedildi. 7000 kitap ve 150 kadar süreli yayından oluşan kütüphanesini sağlığında Urfa'da kendi adını taşıyan caddede üzerinde kurulan kütüphaneye bağışlamıştır.

Karahan'ın gençlik yıllarında yazdığı ilk şiiri olan ve *Servet-i Fünûn* mecmuasında yayımlanan "Dicle'de Akşam Güneşi"nden sonra ilk şiir kitabı *Güneşin Doğduğu Yurt*'tur (İzmir 1934). İlmî araştırmaları ve çeşitli yazıları ise *Türkiyat Mecmuası* ile *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* başta olmak üzere birçok dergi ve gazetede yayımlanmıştır. Ayrıca *İslâm Ansiklopedisi* ile *Türk Ansiklopedisi*'nde, *İslâm Ansiklopedisi*'nin İngilizce ve Fransızca baskılarında, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde maddeleri neşredilmiştir.

Eserleri. Karahan'ın kitap halinde yayımlanan eserlerinden bazıları şunlardır: *Fuzûlî'nin Mektupları* (İstanbul 1948); *Fuzûlî: Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti* (İstanbul 1949; Ankara 1989, 1995); *Nâbî* (İstanbul 1953; Ankara 1987); *Nef'î* (İstanbul 1954; Ankara 1986); *Fatih-Şair Avni*

(İstanbul 1954); *İslâm Türk Edebiyatı'nda Kırk Hadis* (İstanbul 1954); *Kanunî Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figânî ve Divançesi* (İstanbul 1966); *Dr. Muhammed İktal ve Eserlerinden Seçmeler* (İstanbul 1974; *Doğudan Gelen Ses İktal* adıyla İstanbul 2001); *Kaid-i A'zam M. Ali Cinnah'ın 100. Doğum Yıldönümüne Armağan* (İstanbul 1977); *Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri* (İstanbul 1980); *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı* (İstanbul 1985); *Şirazlı Hafız ve Şiirlerinden Seçmeler* (İstanbul 1988); *Türk Kültürü ve Edebiyatı* (İstanbul 1988).

BİBLİYOGRAFYA :

Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1973, s. 438, 452, 457, 462; İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 345-346; Özcan Ünlü, "Hocaların Hocası", *Eğitim-Bilim*, sy. 23, İstanbul 2000, s. 60-62; *Edessa*, sy. 10, İstanbul 2001 (Abdülkadir Karahan Özel Sayısı); Mehmet Nuri Yardım, "Abdülkadir Karahan Hoca ile Yapılan Son Mülakat", a.e., s. 21-22; İskender Pala, "Karahan, Abdülkadir", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, II, 466.

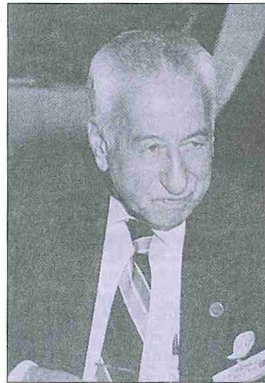

HASAN AKSOY

KARAHANLILAR

Mâverâünnehir
ve Doğu Türkistan'da hüküm süren
Türk-İslâm hânedanı
(840-1212).

Önceleri Türkistan ve Uygur hanları adıyla bilinen bu hânedanın mensupları kara han, kara hakan, arslan kara hakan, buğra karahakan gibi unvanlarında "yükseklik ve yücelik" anlamına gelen kara kelimesini kullandıkları için kurmuş oldukları devlete de ilk defa Rus şarkiyatçısı Vasilij Vasilevich Grigorev 1874'te yazdığı bir makalede (bk. bibl.) Karahanlılar adını vermiş, hânedan daha sonra bu adla tanınmıştır. Karahanlılar İslâm tarihi kaynaklarında Hakâniyye (Hâkanlılar), Hâniyye (*Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 14; Rûzrâverî, III, 374; İbnü'l-Esîr, IX, 462), Âi-i Hâkan, Hâkaniyân (Nizâmî-i Arûzî, s. 28, 46), Mülûkü'l-Hâkaniyye, Mülûkü'l-Hâniyye (*Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 30; İbnü'l-Esîr, X, 120), Evlâdü'l-Hâniyye (İbnü'l-Esîr, X, 350), Mülûkü'l-Hâniyye el-Etrâk (a.g.e., XI, 82), Âi-i Efrâsyâb et-Türki (a.g.e., XI, 82), Beytü'l-Hâniyye (a.g.e., XI, 83), Nebîre-i Efrâsyâb (Cüveynî, II, 305), Mülûk ve Selâtîn-i Efrâsyâbî (Cüzcânî, I, 307), Ümerâ-yi Efrâsyâb (a.g.e., I, 252), Mülûk-i Türkistan ve Efrâsyâbiyân (a.g.e.,

Abdülkadir
Karahan

I, 245) şeklinde anılmaktadır. Karahanlılar hakkında kullanılan isimlerden biri Buğra Hanlılar, diğeri de sikkelerde ve İslâm kaynaklarında sıkça geçen (İbnü'l-Esîr, IX, 100, 108; Cüveynî, II, 331) İlig (liek) Hanlar'dır.

Karahanlılar'ın kökeni konusunda Uygur, Türkmen, Yağma, Karluk, Karluk-Yağma, Çiğil ve T'uchüe-A-shi-na (Tukyu-Göktürk) olmak üzere yedi faraziye ileri sürülmektedir. Karahanlılar'ı T'uchüe-A-shi-na hânedanının bir kolunu teşkil eden Karluklar'a bağlayan Omeļjan Pritsak (*Isl.*, XXX [1952], s. 22; *İA*, VI, 252), Karluklar'ın Uygurlar'ın çeşitli savaşlar sebebiyle içinde buldukları sıkıntılı ortamdan istifade ederek Balasagun ve Talas'ı (Taraz) istilâ ettiklerini, ancak 840 yılına kadar Uygurlar'ı metbû tanımayı sürdürdüklerini söyler. Ona göre bu tarihte Uygur Devleti Kırgızlar tarafından yıkılınca Türk devlet sisteminde büyük bir değişiklik meydana gelmiş, T'uchüe-A-shi-na soyuna mensup olduğunu iddia eden Karluk yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin (Göktürk Kağanlığı) kanunî halefi ilân ederek Karahan (Kara Hakan, Arslan Kara Hakan) unvanını almıştır. Yeni kurulan Karahanlılar Devleti için Balasagun (Kuzordu) merkez olarak seçilmiş ve devlet Altay sistemine göre ikiye ayrılmıştır. Doğu kısmının hâkimi olan büyük kağan Balasagun'a yerleşmiş ve Arslan Hakan unvanıyla bütün Karahanlılar'ın en büyük hâkimi sayılmıştır. Batıdaki toprakları idare eden Buğra Han büyük kağana tâbi olmak şartıyla önce Talas'ı, ardından Kâşgar'ı ve sonra tekrar Talas'ı başşehir olarak seçmiştir (*İA*, VI, 252).

Pritsak'ın verdiği bilgilere şüpheyle bakan ve Karluklar'ın bu dönemde güçlü bir siyasî varlık teşkil edecek durumda olmadıklarını ileri süren Reşat Genç, Sâmânî Hükümdarı İsmâil b. Ahmed'in 893'te Talas'a kadar gelerek Karluk yabgusunun hatunu da dahil olmak üzere 15.000 kişiyi esir alıp dönmesinden hareketle Karluklar'ın Karahanlılar gibi büyük bir devlet kuracak kadar güçlü olmadıklarını, kuvvetli olsalardı Sâmânîler karşısında zor durumda kalmayacaklarını söyler (*Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 35-36). Ayrıca Karluklar'ın başında bulunan hükümdarların kağan, hakan veya han gibi unvanlar taşıdıklarının tesbit edilemediğini belirterek Karluklar'ı Karahanlılar'ın kurucusu diye kabul etmenin mümkün olmadığını ileri sürer. Ona göre Karahanlılar'ın kurucusu Karluklar değil Yağmalar'dır. 840'ta Ötüken'deki Uygur Devleti'nin yıkılmasının ardından Uygur hükümdar ailesinden başbuğların idaresinde bulunan Yağmalar Kâşgar'a gelmiş ve bazı yerleri Karluklar'dan alarak bölgeye hâkim olmuşlar, daha sonra hâkimiyet sahalarını genişletip Çû ve İli vadilerini de ele geçirmişlerdir. Çû vadisindeki Balasagun ilk fetihlerin arkasından Kâşgar'la birlikte devletin önemli merkezlerinden biri olmuştur. 521'de (1127) yazılan müellifi meçhul *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıssa*'ta Yağmalar'ın başındaki hükümdarların "Buğra Han", Çiğiller'in hükümdarının da "Tekin" (Tegin) unvanını kullandıklarının belirtilmesi, *Hudûdü'l-âlem*'de de Yağmalar'ın Uygurlar'ın bir kolu olarak gösterilmesi (s. 96) ve Kâşgar ile Artuç'un o dönemde Yağmalar'ın elinde olduğunun

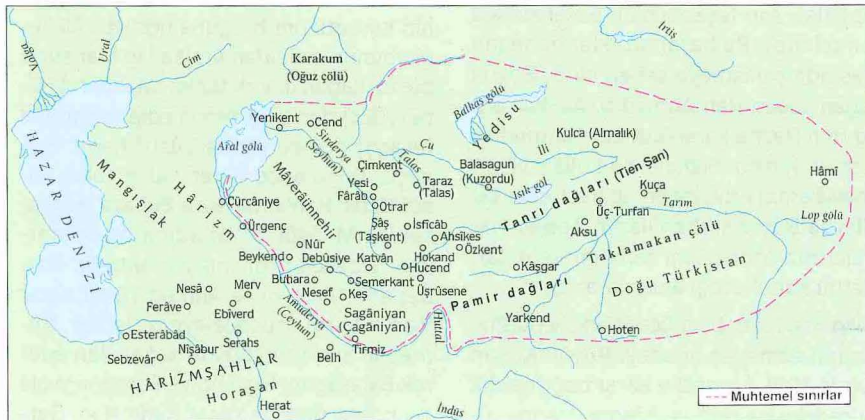
bildirilmesi (s. 97), 1105'te Karahanlı sarayından Abbâsî Halifesi Müstazhir-Bilâh'a elçi olarak gönderilen Ebü'l-Mecd Mahmûd b. Abdülcefil'in Satuk Buğra Han'ın Artuçlu olduğunu söylemesi (Golden, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, s. 357) Yağmalar'ın Karahanlılar'ın kurucusu olduğunu gösteren kuvvetli delillerdir.

T'uchüe-A-shi-na hânedanının yıkılması üzerine (742) bozkırlarda hâkimiyet önce Basmillar'a, ardından Uygurlar'a geçti. Uygur Devleti (Dokuz Oğuzlar) Kırgızlar'ın baskısıyla 840'ta yıkıldı. Bu tarihten itibaren batıya doğru göç ederek Kâşgar bölgesine gelen ve buraları Karluklar'dan alıp kendilerine yurt edinen, daha sonra İli vadisine yayılıp Balasagun'u da ele geçiren Yağmalar'ın hükümdarları han unvanını kullanmaya başladılar. Halbuki o sırada Karluklar yabgu unvanını kullanıyorlardı (Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 126).

Karahanlı hânedanının ilk kağanı Bilge Kül Kadır Han'dan sonra büyük oğlu Arslan Han Bezîr'in büyük kağan sıfatıyla Balasagun'da, diğer oğlu Kadır Han'ın Oğulçak, yardımcı kağan sıfatıyla Talas'ta ve Kâşgar'da hüküm sürdüğü kaydedilmektedir. Ancak bu bilgiler Balasagun'un 942 yıllarına kadar Karahanlılar'ın hâkimiyetinde olduğunu dair hiçbir delil olmadığına dikkate alan bazı araştırmacılar tarafından şüpheyle karşılanmıştır (*a.g.e.*, s. 38-39). Büyük kağanlar hakkında X. yüzyılın sonuna kadar hiçbir mâlûmat bulunmamaktadır.

Sâmânîler'den İsmâil b. Ahmed, Muharem 280'de (Mart-Nisan 893) Doğu Karahanlılar'ın merkezi Talas'ı zaptedince buradaki Türk emir ve dihanlarının çoğu müslüman oldu. Kadır Han Oğulçak bu gelişmeler üzerine başşehir Kâşgar'a nakletti. Daha sonra Sâmânîler arasındaki iç çatışmalardan faydalanarak Sâmânî topraklarına saldıran Oğulçak kendisine sığınan bir Sâmânî şehzadesini kabul etti. Bu müslüman şehzadeyle ve Nişâburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî (Sem'ânî, X, 458-459) gibi âlim ve sûfilerle karşılaşan Oğulçak'ın yeğeni Karahakan Satuk b. Bezîr (İbnü'l-Esîr, XI, 82) müslüman oldu (308/920 veya 333/945). İbnü'l-Esîr, onun rüyasında gökten inen bir kişinin kendisine Türkçe olarak, "Müslüman ol ki dünya ve âhirette selâmet bulasın" dediğini, bunun üzerine rüyasında İslâmiyet'i kabul ettiğini ve sabah olunca müslüman olduğunu herkese açıkladığını kaydeder (*a.g.e.*, XI, 82). Abdül-

Karahanlılar

kerim adını alan Satuk amcası Oğulçak ile mücadele ederek başarı kazanmış ve Karahanlılar'ın batıdaki topraklarında İslâmiyet'in yayılmasına çalışmıştır. Mücahid ve gazi unvanlarıyla anılan Satuk Buğra Han müslüman olmayan Türkler'le uzun süre mücadele etmiş, gayri müslim Türkler 942'de Balasagun'u ele geçirmişler, ancak Satuk Buğra Han daha sonra burayı geri almayı başarmıştır.

Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabulünün ardından Sâmânî-Karahanlı mücadelesi yerini dostluk ve iş birliğine bıraktı. 344'te (955) vefat eden Satuk Buğra Han Kâşgar yakınlarındaki Artuç'ta defnedildi. Onun ölümünden beş yıl sonra yerine oğlu Mûsâ (Pritsak'a göre Türkçe adı Baytaş'tır, bk. *Isl.*, XXX [1952], s. 25), Mûsâ'nın ardından da kardeşi Arslan Han Baytaş Süleyman geçti. Süleyman, Doğu Karahanlı Hükümdarı Arslan Han'ı mağlûp ederek hânedanın bu koluna son verdi.

Baytaş Süleyman'ın yerine geçen oğlu (Pritsak'a göre Mûsâ'nın oğlu, bk. *a.g.e.*, s. 25) Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han, Sâmânîler'in Horasan valisi Ebû Ali Sîmcûrî ile Ceyhun nehri sınır olmak üzere Sâmânî topraklarını paylaştı; böylece Horasan Sîmcûrîler'in, Mâverâünnehir de kardeşi Hârûn Buğra Han'ın (Kılıç Buğra Han Hasan) hâkimiyetine girdi. İslâmiyet'in yayılması için büyük gayret gösteren Ebû'l-Hasan Ali 388 Muharrem sonlarında (Ocak 998) vefat etti. Ebû'l-Hasan Ali'nin kardeşi Hârûn Buğra Han (Kılıç Buğra Han Ebû Mûsâ Hasan) Sâmânî emirlerinin de yardımıyla 990'da İsficâb'ı zaptetti. 992 başlarında Semerkant'ı aldıktan sonra Sâmânî başşehri Buhara'yı ele geçirdi. Kâşgar'a dönerken Koçkarbaşı denilen yerde vefat etti (992).

Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han'ın ölümü üzerine (388/998) oğlu Ebû Nasr Ahmed büyük kağan sıfatıyla tahta geçti. Karahanlılar bu tarihten itibaren Ali ve Hasan (Hârûn Buğra Han) kolu olmak üzere iki kol halinde varlıklarını sürdürdüler. Arslan Han Ebû'l-Hasan Ali'nin Togan Han Ebû Nasr Ahmed, İlig Han Nasr, Arslan Han Mansûr ve Muhammed adlı oğulları Karahanlılar'ın birinci kolunu; Kılıç Buğra Han Hasan'ın üç oğlu Kadır Han Yûsuf (oğulları Süleyman, Muhammed, Mahmud), Togan Han Ahmed, Ali Tegin (oğlu Yûsuf) ikinci kolunu teşkil eder. Arslan Han Ali'nin dört oğlundan İlig Han Nasr 998'e kadar babası adına, bu tarihten sonra da kardeşi Togan Han Ebû Nasr Ah-

med adına batıda hüküm sürdü ve Sâmânîler'le mücadele etti. İlig Han Nasr, o tarihte Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ı metbû taniyan ilk Karahanlı olarak bilinir. Sâmânî Devleti'nde önemli mevkileri ellerinde bulunduran Fâik el-Hâssa, Ebû Ali Sîmcûrî ve Sebük Tegin arasında başlayan iç mücadelelerden istifade eden İlig Han Nasr 386'da (996) Fâik'in teşvikiyle Sâmânî topraklarına yürüdü ve Gazne Valisi Sebük Tegin'in vasıtasıyla yapılan antlaşma ile Siriderya sahası Katvân'a kadar Karahanlılar'a bırakıldı. Fâik de Semerkant valisi oldu (996). 997'de Buhara üzerine yürüyen, ancak başarılı olamayan İlig Han Nasr iki yıl sonra hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Sâmânî başşehri Buhara'yı zaptetti (389/999). Hânedan mensuplarını Özkent'e sürdü, bölgeye kendi valilerini tayin edip Özkent'e döndü. Sâmânîler Devleti böylece fiilen sona ermiş oldu. Karahanlılar'ın elinden kaçmayı başaran Sâmânî şehzadesi İsmâil b. Nûh, 390 (1000 [?]) yılında Buhara'da el-Müntasır unvanıyla tahta çıkınca İlig Han Nasr karşı saldırıya geçti. İsmâil Buhara'yı terketmek zorunda kaldı ve Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'dan yardım istedi. Bu sayede, Karahanlılar'la yapılan savaşlarda zaman zaman başarılı olan İsmâil bir süre sonra öldürüldü (395/1005).

Sebük Tegin'in yerine geçen oğlu Gazneli Mahmud, Karahanlılar'la Amuderya sınır olmak üzere bir antlaşma yaptı. İlig Han Nasr, Gazneli Mahmud'un Hindistan seferinde bulunduğu bir sırada bütün Sâmânî topraklarını ve antlaşma gereği Gazneliler'e bıraktığı Horasan'ı ele geçirmek için Horasan üzerine iki ordu gönderdi (1006). Bu ordular Mahmud tarafından mağlûp edilince Hoten'i elinde tutan Kadır Han Yûsuf b. Hasan'dan yardım istedi. Buna rağmen Gazneliler karşısında Belh savaşında yenildi (398/1008). Karahanlılar'ın Horasan'ı ele geçirmek için yaptıkları son teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlandı. Bu başarısızlıklar hânedan arasında çekişmeye sebep oldu. Büyük Kağan Togan Han Ahmed b. Ali, kardeşi İlig Han Nasr'a karşı Gazneli Mahmud ile dostluk kurdu. Sikkelerde kullandıkları "mevlâ emîri'l-mü'minin" ibaresinden, bu yıllarda Batı Karahanlılar'ın Abbâsî halifelerinin otoritesini tanıdığı ve onları metbû kabul ettiği anlaşılmaktadır.

İlig Han Nasr, bu mücadelede kendisine yardım etmeyen ağabeyi Büyük Kağan Togan Han Ahmed'e karşı bağımsızlık mücadelesine girdi ve Kâşgar üzerine yü-

rüdü. Fakat kış yüzünden başarıya ulaşamadı. Gazneli Mahmud'un aracılığıyla iki kardeş arasında barış sağlandı. Ancak çok geçmeden İlig Han Nasr öldü (403/1012-13). Yerine Arslan İlig Han sıfatıyla kardeşi Mansûr b. Ali geçti ve kısa zamanda hânedanın en meşhur hükümdarı oldu.

Ağabeyi Togan Han Ahmed'in hastalığından faydalanıp kendini büyük kağan ilân eden Arslan İlig Han Mansûr Talas, Şâş, Fergana, Özkent, Hucend, Üşrüsene ve Buhara'yı hâkimiyeti altına aldı. Diğer kardeşi Muhammed de onun hâkimiyetini tanıdı. Bunun üzerine Togan Han Ahmed, Hoten hâkimi Yûsuf Kadır Han ve Ali Tegin ile birlikte kardeşleri Arslan İlig Han Mansûr ile Muhammed'e karşı harekete geçti, ancak başarı sağlayamadı. Henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş olan göçebe Türkler'le mücadele eden Togan Han Ahmed'in ölümünden (1017) sonra Hârûn Buğra Han'ın (Kılıç Buğra Han Hasan) oğlu Yûsuf Kadır Han, Arslan İlig Han Mansûr'u büyük kağan olarak tanımayı bu unvanı kendisi kullanmak istedi. Bu amaçla Gazneli Mahmud'dan yardım istedi. Mahmud yardım için yola çıktıysa da sonra geri döndü. Bunun üzerine Yûsuf Kadır Han ile Arslan İlig Han Mansûr birleşerek Mahmud'a savaş açtılar. Fakat Belh civarında yapılan savaşta yenildiler (410/1019). Karahanlı ordusuna mensup çok sayıda asker Ceyhun'u geçerken boğuldu. Yenilginin ardından Yûsuf Kadır Han Gazneli Mahmud ile anlaştı. Çok geçmeden Arslan İlig Muhammed birçok şehirde hâkimiyet kurarak hânedanın en güçlü siması oldu. Ancak Yûsuf Kadır Han'ın kardeşi Ahmed b. Hasan 409'da (1019) Arslan İlig Muhammed'in başşehri Özkent'i, ertesi yıl da Ahsikes'i ele geçirdi. Tam bu sırada Yûsuf Kadır Han'ın kardeşi Ali Tegin, Arslan İlig Mansûr'un elinden kurtulup Arslan b. Selçuk ile iş birliği yaparak Buhara'yı zaptetti ve Mansûr'un kardeşi Muhammed b. Ali'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Ali Tegin bunun ardından Arslan İlig Mansûr'u büyük kağan olarak tanıdı. Mansûr 415'te (1024) dervişliği tercih edip tahtından feragat edince yerine Yûsuf Kadır Han geçti. Daha önce Hoten hâkimi olan Yûsuf Kadır Han'ın bir süre Buhara'yı, Arslan İlig Mansûr b. Ali adına da Semerkant'ı idare ettiği anlaşılmaktadır. Kardeşleri, Ali Tegin ile Ahmed Yûsuf Kadır Han'a karşı mücadeleye giriştiler. Ahmed'in kendisini büyük kağan ilân ederek Balasagun, Hucend ve Fergana'yı ele geçirmesi üzerine Yûsuf Kadır Han, Gaz-

neli Mahmud ile tekrar ittifak yaptı. Mahmud esasen Ali Tegin'in kendi ülkesine saldırıda bulunmasından rahatsızdı. Semerkant'taki ikinci buluşmalarında Mâverâünnehir'in Ali Tegin'den alınıp Yûsuf Kadir Han'ın oğlu Muhammed'e verilmesini, Arslan Yabgu'nun kendilerine problem çıkarmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve iki hânedan arasında akrabalık tesis edilmesini kararlaştırdılar. Ali Tegin, Buhara ve Semerkant'ı bırakıp bozkırlara kaçtı, müttefiki Arslan b. Selçuk bir ziyafet sırasında hileyle tutuklanıp Hindistan'daki Kâlinçar Kalesi'ne hapsedildi (416/1025). Ancak Gazneli Mahmud, Yûsuf Kadir Han'ın tek başına bütün Türkistan'a hâkim olmasından endişe ettiği için Ali Tegin'i bertaraf etmeyi düşünmedi. Ali Tegin, Mahmud'un ayrılmasından sonra tekrar Buhara ve Semerkant'a hâkim oldu. Gazneli Mahmud, Abbâsi halifeliğinin Karahanlılar'la olan ilişkilerini kendi vasıtasıyla yapmaları için Abbâsîler'le antlaşma yaptı.

Yûsuf Kadir Han ile oğulları 416'da (1025) Özkent'i, ertesi yıl başşehir Balasagun'u ele geçirdiler. Sonunda kardeşi Ahmed b. Hasan da Yûsuf Kadir Han'ın hâkimiyetini tanıdı. Gazneli Mesud 421 (1030) yılında tahta geçince Karahanlılar'a bir elçilik heyeti gönderip tahta çıktığını haber verdi ve Karahanlılar'la akrabalık kurma arzusunu bildirdi. Ancak Yûsuf Kadir Han, büyük kağanlık meselesinden dolayı kırıgın olduğundan Kâşgar'da elçileri iyi karşılamadı (422/1031). Yûsuf Kadir Han Muharrem 424'te (Aralık 1032) vefat etti ve Kâşgar'da Cenbezülhâkâniyye denilen mezarlıkta gömüldü. Devlet yönetimini oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed üstlendiler.

405'te (1014) Buhara ve 407'de (1016) Semerkant hâkimi olduğu anlaşılan Yûsuf Kadir Han'ın kardeşi Ali Tegin, Gazneli Mahmud'un saldırılarından kurtulduktan sonra 417'de (1026) Mâverâünnehir'in müstakil hükümdarı oldu. Böylece süratle Mâverâünnehir'i ele geçiren Ali Tegin Tamgaç Buğra, Karahakan unvanıyla tekrar bağımsızlığını ilân etti (423/1032). Gazneli Mesud, taht kavgası sırasında kardeşi Muhammed'e karşı Ali Tegin'den yardım istedi ve Huttel'i de ona vereceğini söyledi. Ancak sözünde durmayıp Ali Tegin'e karşı Yûsuf Kadir Han'ın oğlu Muhammed'in Mâverâünnehir'e hâkim olması için gayret sarfetti. Gazneli tahtına çıkınca Mâverâünnehir'i Ali Tegin'den alıp

yerine Yûsuf Kadir Han'ın oğlu Buğra Han Mahmud'u getirmek istedi. Bu maksatla Hârizmşah Altuntaş el-Hâcib'i 423 (1032) baharında Ali Tegin üzerine gönderdi. Altuntaş Debûsiye savaşında ağır yaralandı. İki yıl sonra Hârizmşah Hârun Gazneli Mesud'a karşı Ali Tegin ile ittifak yaptı. Bu olayın ardından Ali Tegin öldü (426/1035). Ailenin Ali Tegin ile devam eden bu kolu, Satuk Buğra Han'ın torunlarından Kılıç Buğra Han Hasan (Hârun) b. Baytaş'a nisbetle Hasanîler adıyla bilinir. Ali Tegin'in oğlu ve halefi Yûsuf, Hârizmşah Altuntaş ailesiyle yapılan antlaşmaya sadık kaldı ve onunla birlikte Mesud'a karşı harekete geçerek Sagâniyân'ı zaptetti, Tirmiz'i kuşattı. Daha sonra Karahanlılar'la Gazneliler arasında akrabalık tesis edildi.

Yûsuf Kadir Han ile oğulları 416'da (1025) zaptettikleri Özkent'i 423'e (1032) kadar ellerinde tuttular. Özkent, 424-425 (1033-1034) yıllarında İlig Han Nasr'ın oğlu Aynüddeve Muhammed'in elindeydi. 426'da (1035) Yûsuf Kadir Han'ın oğulları tarafından buradan uzaklaştırılan Aynüddeve Muhammed 428'de (1037) tekrar ve daha güçlü bir şekilde şehre hâkim oldu. Kardeşi Böri Tegin İbrâhim, Gazneliler karşısında başarı sağladıktan sonra Ali Tegin'in oğullarıyla mücadeleye girdi. Hârizmşah Hârun'un ölümünün (426/1035) ardından Ali Tegin'in vefatı üzerine yerine geçen oğlu Yûsuf, Gazneli Sultan Mesud'a başvurarak Arslan Han Süleyman ile barışmaları için aracılık yapmasını istedi, fakat bundan sonuç alınamadı. Böri Tegin, İbrâhim Ali Tegin oğullarının hâkimiyetindeki Soğd ve Buhara ile diğer bazı yerleri ele geçirdi. Ali Tegin'in oğulları Yûsuf Kadir Han'ın oğullarına sığındılar. Aynüddeve Muhammed ve kardeşi Böri Tegin İbrâhim, Ali Tegin oğullarına karşı kazandıkları zaferlerden sonra Mâverâünnehir'in tamamına hâkim olup burada bağımsız bir devlet kurdular (433/1041-42). Ailenin Satuk Buğra Han'ın torunlarından Arslan Han Ebû'l-Hasan Ali b. Baytaş ile devam eden bu kolu ona nisbetle Alevî diye anılmaktadır. Büyük Kağan Aynüddeve Muhammed Arslan Hakan, yardımcı kağan İbrâhim ise Tabgaç Buğra Kara Hakan unvanını almış, bu tarihten itibaren Karahanlılar Doğu ve Batı Karahanlılar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Doğu Karahanlılar. Yûsuf Kadir Han'ın ölümünden sonra batıda meydana gelen olaylar sonucunda batıdaki toprakları İlig Han Nasr'ın çocuklarına intikal edince Yûsuf Kadir Han'ın oğulları da doğuda hü-

küm sürmeye başladılar. Doğu Karahanlılar'ın ilk hükümdarı Yûsuf Kadir Han'ın oğlu Şerefüddeve Arslan Han Süleyman 423-448 (1032-1056) yılları arasında hüküm sürdü. Onun zamanında müslüman olmayan Türkler'le mücadele edildi. Kuzeydoğuda Yabaku, Basmil ve Çomullar itaat altına alındı. Balkaş ve Aral gölü yöresi bir müddet için de olsa Karahanlı hâkimiyeti altına girdi. Bu mücadelelerin Karahanlılar lehine sonuçlanmasıyla Bulgar ve Balasagun arasında yerleşmiş olan 10.000 çadırılık göçebe Türk İslâmiyet'i kabul etti (435/1044). Arslan Han Süleyman bu işlerle uğraşırken İlig Han Nasr'ın oğulları batıdaki toprakları ele geçirdiler. Arslan Han Süleyman ve kardeşleri ülkede huzur ve düzeni sağladıktan sonra iş birliği yapmaya karar vererek aynı yıl bir araya geldiler. Buna göre Süleyman Büyüyük Kağan sıfatıyla Balasagun ve Kâşgar'ı, kardeşi Muhammed (muhtemelen Kâşgarlı Mahmud'un dedesidir) Buğra Han sıfatı ile Talas ve İsficâb'ı, diğer kardeşi Mahmud ise devletin en doğudaki eyaletini idare edecekti. Kardeşler Batı Karahanlılar'a karşı iş birliği yaparak Fergana'nın bazı topraklarıyla Özkent'i zaptettiler.

Arslan Han Süleyman, 448'de (1056) kardeşi Muhammed'in topraklarına düzenlediği sefer sırasında esir düştü ve hapsedildi. Bu olayın ardından kendini büyük kağan ilân eden Muhammed on beş ay sonra devlet idaresini büyük oğlu Hüseyin'e (Çağrı Tegin) bıraktı. Fakat karısı buna öfkelenip üvey oğlu olan Hüseyin'i zehirletti ve kendi oğlu İbrâhim'i tahta çıkardı (449/1057).

İbrâhim b. Muhammed ülkede istikrarı sağlamakta sıkıntılarla karşılaştı. Bu fırsattan istifade eden Batı Karahanlılar'ın büyük kağanı Tamgaç Han Böri Tegin İbrâhim b. Nasr Fergana'yı tekrar zaptetti, Doğu Karahanlılar'ın hâkimiyetindeki Şaş ve diğer bazı yerleri de ele geçirdi. Annesinin kuşkırtmaları sonunda Barsgan şehri hâkimi Yinal Tegin üzerine yürüyen İbrâhim b. Muhammed bu Karahanlı prensi tarafından mağlûp edilerek öldürüldü (451/1059). Bunun üzerine Yûsuf Kadir Han'ın oğlu Tuğrul Karahan Mahmud Doğu Karahanlılar'ın büyük kağanlığına getirildi.

Tuğrul Karahan Mahmud, yardımcı kağan Kâşgar hâkimi Tamgaç Buğra Kara Han Ebû Ali Hasan b. Süleyman ile beraber Batı Karahanlılar'a kaptırılmış olan toprakları geri almak için Böri Tegin İbrâhim b. Nasr'ın ölümünün ardından halefi

Şemsülmülk Nasr b. İbrâhim üzerine yürüdü. 460'tan (1068) sonra iki devlet arasındaki sınırları tesbit eden bir anlaşma yapıldı. Buna göre Batı Karahanlılar'ın sınırı Sirideryâyı takiben Şemsülmülk Nasr'a verilen Hucend'e kadar uzanıyor ve bütün Fergana Doğu Karahanlılar'a bırakılıyordu. Mahmud'un yerine oğlu Tuğrul Tegin Ömer geçti (467/1075). Ancak iki ay sonra iktidarı Kâşgar hâkimi Tamgaç Buğra Han ele geçirdi.

Sultan Melikşah 482'de (1089) Mâverâünnehir'i zaptedip Özkent'e gelince Tamgaç Buğra Han ona tâbiyyet arzetti. Tamgaç Buğra Han'ın kardeşi ve Atbaşı hâkimi Yâkub Tegin Semerkant tahtına çıktı, ancak Melikşah'ın yaklaşması üzerine Atbaşı'na kaçtı. Tamgaç, Melikşah'ın emriyle kardeşini ele geçirdi. Onu Sultan Melikşah'a teslim etmek üzere Özkent'e hareket ettiği sırada Tuğrul b. Yinal adlı Karahanlı prensi tarafından esir alındı. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Yâkub Tegin ile anlaşip Tuğrul ile mücadeleyi ona bıraktı. Tamgaç Buğra Han Ebû Ali Hasan bir süre sonra esaretten kurtuldu ve oğlu Çağrı Tegin Ebû Mûsâ Hârûn'u kendi adına Yarkent ve havalisini idare etmek üzere görevlendirdi (494/1101). Büyük kağan olarak 1075-1102 yıllarında hüküm süren Tamgaç Buğra Han Ebû Ali Hasan'ın döneminde Kâşgar önemli bir kültür merkezi haline geldi. Yûsuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig*'i ona ithaf etmiş, Ebû'l-Fütûh Abdülgâfir el-Almaî de *Târih-i Kâşgar* adlı eserini bu dönemde yazmıştır.

Tamgaç Buğra Han'ın yerine geçen oğlu Ahmed, Halife Müstazhir-Billâh'a elçi gönderip berat istedi. Halife de bu isteği kabul edip ona Nürüddevle lakabını verdi. Ahmed, 522'de (1128) veya daha sonraki bir tarihte Karahıtaylar'ı mağlûp ederek onların ileri harekâtını bir süre için engelledi. Ahmed muhtemelen 535 (1141) yılında öldü. Onun halefi, Balasagun'da hüküm süren II. İbrâhim b. Ahmed Karahıtaylar'ı yardıma çağırarak kişî olmalıdır. Yardım amacıyla bölgeye gelen Karahıtaylar'dan Gürhan Balasagun'u ele geçirdi. Böylece Balasagun Karahıtay başşehri, Gürhan büyük kağan oldu. İlig-i Türkmen (Cüveynî, II, 305) unvanını verdiği II. İbrâhim'in başşehri Kâşgar oldu ve ülkeyi buradan idare etmek zorunda kaldı. Bu süreç Batı Karahanlılar'ın Karahıtaylar'a tâbi olmalarıyla sonuçlandı.

İsyen eden Karluk Türkmenleri'ni bastırmak için Gürhan tarafından Mâverâ-

rünnehir'e gönderilen II. İbrâhim muhtemelen bu sırada şehid düştü (553/1158). Onun Arslan Han unvanını taşıyan oğlu II. Muhammed hakkında bilgi yoktur. Torunu Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Muhammed'in Receb 601'de (Mart 1205) öldüğü ve Kâşgar'da hükümdarlar mezarlığına gömüldüğü bilinmektedir.

Nayman Devleti Hükümdarı Güçlüg (Küçlük) Han, Gürhan'ı esir alınca Ebû'l-Muzaffer Yûsuf'un oğlu Ebû'l-Feth III. Muhammed'i kurtarıp Doğu Karahanlı tahtına oturtmak üzere Kâşgar'a gönderdi. Fakat şehrin ileri gelenleri ve beyler isyan edip Karahanlılar'ın bu son temsilcisini daha Kâşgar'a varmadan yolda öldürdüler (607/1210-11). Bunun üzerine Güçlüg Han Kâşgar'ı da ele geçirip isyancıları öldürttü. Doğu Karahanlılar da bu şekilde sona ermiş oldu.

Batı Karahanlılar. Aynüddeve Muhammed b. Nasr, Batı Karahanlılar'ın büyük kağanı (Arslan Kara Hakan) olduktan sonra da Özkent'te oturdu. Yardımcı kağanı olan kardeşi Tamgaç Han İbrâhim ise Semerkant'ta oturup Mâverâünnehir'i idare ediyordu. Aynüddeve muhtemelen 444 (1052) vefat edince kardeşi Böri Tegin İbrâhim, Tamgaç Buğra Karahan unvanıyla büyük kağan oldu ve Özkent'e gitmeyip başşehir olarak batının merkezi Semerkant'ı tercih etti.

Hânedan, Aynüddeve Muhammed b. Nasr'ın oğulları Ahmed ile Abbas'ın çocukları olmadığı için Tamgaç Han İbrâhim b. Nasr'ın soyu ile devam etti. Büyük Tamgaç Han olarak bilinen İbrâhim b. Nasr (1052-1068) İslâm tarihi kaynaklarında âdil ve dindar bir hükümdar olarak tanıtılmakta, devlete ait kararları bizzat kaleme aldığı, fukahadan izin almadan yeni vergiler ihdas etmediği kaydedilmektedir (İbnü'l-Esîr, IX, 300). Buhara ve Semerkant merkez olmak üzere birçok şehirde hayır müesseseleri kuran Tamgaç Han İbrâhim Semerkant'ta medrese ve hastahane yaptırmıştır. Bu medrese ve hastahanenin Arapaça vakfiyeleri Fransızca tercümeleriyle birlikte Muhammed Kadr (Khadr) tarafından yayımlanmıştır (bk. bibl.). Daha yardımcı kağan iken 436'da (1044-45) Mâverâünnehir'de İsmâîlîler'le mücadele eden Tamgaç Han İbrâhim, hânedanın Doğu Karahanlılar'ın içindeki anlaşmazlıklardan istifade ederek onların topraklarına girdi. 451 (1059) yılından itibaren Şâş, İlâk, Tünhas ve Fergana'da basılan sikkelerde onun adı mevcuttur. Selçuklular'ın hızla yükseldiği bu

dönemde Sultan Alparslan, Huttel (Huttelân) ve Sagâniyân'ı (Çagâniyân) zaptetti. Selçuklular buradan Karahanlılar sahasına akınlar yapmaya başladılar. Tamgaç Han İbrâhim halifeye elçi gönderip bu durumdan şikâyetçi olduysa da bir sonuç alamadı. Öte yandan Doğu Karahanlı hükümdarları Mahmûd b. Yûsuf ile Hasan b. Süleyman ona karşı harekete geçip eski topraklarını almak istedilerse de bu mücadele barışla noktalandı. Tamgaç Han felç olunca yerine oğlu Şemsülmülk II. Nasr b. İbrâhim geçti (1068-1079). Selçuklular'la doğrudan savaşa giren II. Nasr, Alparslan'ın Mâverâünnehir seferinde ölümü üzerine Tirmiz'i aldı (Rebîülâhîr 465 / Aralık 1072), ardından Belh üzerine yürüyüp burayı da zaptetti.

Selçuklu-Karahanlı mücadelesi Melikşah devrinde de devam etti. Melikşah, Tirmiz'i teslim aldıktan sonra Semerkant üzerine yürüyünce II. Nasr barış istedi. Nizâmülmülk'ün gayretleriyle barış sağlandı (466/1074) ve Mâverâünnehir'de Selçuklu hâkimiyeti tanındı. II. Nasr, Melikşah'ın kız kardeşi Ayşe Hatun ile evlendi. Amcası İsâ Han'ın kızı Celâliye Hatun'u da (Terken Hatun) Melikşah'a verdi. II. Nasr, Buhara yakınlarında Şemsâbâd Sarayı ile biri Harceng köyü yakınlarında, diğeri Semerkant - Hucend yolu üzerinde iki ribât yaptırdı. Bozkırlarda İslâmiyet'i yaymak ve ülkede dinî konulardaki karışıklıklara son vermek için çalıştı. Ömer Hayyâm'ın Semerkant'a kadar gidip kendisiyle görüştüğü kaydedilmektedir.

II. Nasr'ın yerine geçen kardeşi Ebû Şücâ' Hızır (1079-1080) hakkında yeterli bilgi yoktur. Şair ve âlimlerin hâmisî, akıllı ve âdil bir hükümdar olarak tanıtılan Hızır Han'ın yerine geçen küçük yaştaki oğlu Ahmed Han (1081-1088 ve 1090-1095) ulemâ ile geçinemedi, Kâdilkudât Ahmed b. Süleyman'ı öldürdü. Bunun üzerine Şâfiî fakihî Ebû Tâhir b. Alek İsfahan'a giderek Melikşah'tan yardım istedi. Melikşah 481'de (1088) Buhara ve Semerkant'ı zaptederek Özkent'e geldi ve Ahmed Han'ı esir alıp İsfahan'a götürdü. Semerkant'a Ebû Tâhir el-Hârizmî nâib tayin edildi. Bu sırada Talas, İsficâb ve Balasagun hâkimleri Sultan Melikşah'a tâbi olduklarını bildirdiler. Melikşah daha sonra Doğu Karahanlı topraklarına yöneldi, Özkent'e kadar geldi. Bu esnada Kâşgar hâkimi Buğra Kara Hakan Hasan da itaat arz edip hutbeyi Melikşah adına okuttu. Böylece Ahmed Han'ın esir alınmasıyla Batı Karahanlılar Selçuklular'a

tâbi kılındığı gibi Doğu Karahanlılar da onları metbû tanıdı (482/1089). Ancak bir süre sonra Çiğiller'in kumandanı Aynüddevle Selçuklu hâkimiyetine karşı isyan edip Semerkant nâibi Ebû Tâhir'i şehirden çıkardı; Kâşgar Hanı Kara Hakan Hasan'ın kardeşi ve Atbaşı hâkimi Yâkub Tegin'i Semerkant'a davet etti. Yâkub Tegin Aynüddevle'yi katledince Çiğiller ona düşman oldular. Melikşah tekrar Buhara'ya gelince Yâkub Tegin Atbaşı'na kaçtı. Melikşah 483 (1090) yılı sonlarında ikinci defa Semerkant'ı zaptettiğinde Emir Atsız'ı buraya vali tayin etti. Kâşgar hanına da haber göndererek Yâkub Tegin'i yakalayıp huzura getirmesini istedi ve Özkent'e hareket etti. Ancak Kâşgar Hanı Kara Hakan Hasan kardeşini teslim etmek istemedi. Fakat sultanın ikinci defa Özkent'e gelmesi üzerine kendisine şüphan kardeşi Yâkub Tegin'i Sultan Melikşah'a teslim edilmek üzere gönderdi. Bu sırada Kâşân Kalesi hâkimi Tuğrul b. Yinal, Kâşgar Hanı Kara Hakan Hasan'ı esir aldı. Yâkub Tegin de muhafızlara bazı vaadlerde bulunarak kurtuldu. Melikşah, Yâkub ile anlaşarak onu Doğu Karahanlılar'ın başına getirdi ve Tuğrul b. Yinal ile mücadele etmek üzere görevlendirdi. Melikşah İsfahan'a döndükten sonra Ahmed b. Hızır'ı kendisine tâbi kalmak şartıyla ülkesine iade etti. Ulemâ, muhtemelen İran'da İsmâîlîler'in etkisinde kalan Ahmed'i zindıklıkla itham etti. Bunun üzerine Ahmed yargılanıp idama mahkûm edildi (18 Cemâziyelâhir 488 / 25 Haziran 1095).

Ahmed b. Hızır'ın yerine Arslan İlig olan amcazadesi Kılıç Tamgaç Han I. Mes'ûd b. Muhammed getirildi (1095-1097). Selçuklu Sultanı Berkıyaruk Mâverâünnehir'e hâkim olduktan sonra Kılıç Tamgaç Han Mesud'un üç halefini peşpeşe tahta çıkardı. Bunlardan ilki, Mesud'un amcazadesi Buğra Han Süleyman Tegin b. Dâvûd'dur. Buğra Han, Süleyman Berkıyaruk'un kız kardeşiyle evlenmiş ve tahta çıkıncaya kadar Merv'de Selçuklular'ın arasında kalmıştır. İkincisi Tamgaç Han Ebû'l-Kâsim I. Mahmûd (1097-1099), üçüncüsü de Hârun Tegin'dir (Togan Han Kadır Han Cibrâil b. Ömer). Ebû'l-Kâsim Mahmûd'u öldürüp devleti ele geçiren Hârun Tegin, Mâverâünnehir'i istilâ ettikten sonra Melikşah'ın oğulları arasında çıkan karışıklıklardan faydalanarak Horasan'ı ele geçirmek istedi ve Tirmiz'i zaptetti. Fakat Selçuklu Sultanı Sencer tarafından esir alınıp idam edildi (2 Şâban 495 / 22 Mayıs 1102). Mâverâünnehir'e tamamen hâkim olan Sultan Sencer, onun

yerine yeğeni ve damadı II. Muhammed b. Süleyman'ı Arslan Han unvanıyla büyük kağan olarak Batı Karahanlılar'ın başına geçmek üzere Semerkant'a tayin etti (1102-1130). Onun bazı sikkelerinde metbûu Sultan Sencer'in adına da yer verilmiştir.

Kimliği tam olarak tesbit edilemeyen Ömer Han adlı bir kişi Arslan Han Muhammed'i Semerkant'tan uzaklaştırdı. Fakat Ömer Han askerleriyle geçinemediği için Hârizm'e kaçmak zorunda kaldı. Orada Sencer tarafından mağlûp edilerek öldürüldü. Arslan Han böylece bu tehlikenin kurtulmuş oldu. Bu yıllarda Ali Tegin'in soyundan gelen Hasan b. Ali (Sagun Beg, Sağır Bey), Karahanlı tahtında hak iddia ederek Arslan Han Muhammed ile mücadeleye girdi. Sekiz yıl süren mücadele, Nahşeb'de yapılan savaşta Sencer'in yardımı sayesinde Arslan Han Muhammed'in zaferiyle sonuçlandı (503/1109). Arslan Han II. Muhammed b. Süleyman adına basılan sikkelerde Sencer'in adına yer verilmesi Karahanlılar'ın Selçuklular'a tâbi olduğunu göstermektedir.

Bündârî'ye göre Arslan Han Muhammed (metinde yanlışlıkla Ahmed) b. Süleyman 12.000 kişilik bir orduyla müslüman olmayan Türkler'e karşı (muhtemelen Kıpçaklar) sefer düzenlemiş ve bu sebeple gazi unvanını almıştır (*Zübdetü'n-Nusra*, metin s. 264, trc. s. 239). Ülkede istikrarı sağladıktan sonra Buhara'da bazı imar faaliyetlerinde bulunan Arslan Han Muhammed, son yıllarında felç olduğundan oğullarından yardımcı kağan III. Nasr'ı kendisine nâib tayin etti. Nasr'ın bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine diğer oğlu II. Ahmed'i Semerkant'a çağırıldı. Sultan Sencer ile II. Ahmed ve babası Arslan Han Muhammed arasında ihtilâf çıkınca Sencer Semerkant'ı zaptederek yönetime el koydu ve Arslan Han Muhammed'i esir aldı (524/1130). Muhammed 526'da (1132) Merv'de öldü. II. Ahmed ise 526'ya (1132) kadar muhtemelen Sencer'e tâbi olmadan hüküm sürdü.

Sencer, II. Ahmed'den sonra Merv'de esir olarak bulunan Hasan b. Ali'yi (Hasan Tegin, Sagun Bey) Semerkant'a tayin etti. Onun 526'da (1132) ölümü üzerine Arslan Han Muhammed'in kardeşi Tamgaç Buğra Han İbrâhim büyük kağan oldu. Onun da ölümünden sonra Arslan Han Muhammed'in üçüncü oğlu II. Mahmud (1132-1141) büyük kağan ilân edildi. Sencer'in yeğeni olan II. Mahmud Han, Hucend yakınlarındaki savaşta Ka-

rahitaylar'a yenilerek Semerkant'a kaçtı (Ramazan 531 / Haziran 1137). II. Mahmud Han Karluklar'la anlaşamayıp Sencer'den yardım isteyince Karluklar da Karahitaylar'dan yardım istedi. Katvân bozkırlarında 536 (1141) yılında yapılan savaşta yenilen Sencer ve II. Mahmud Mâverâünnehir'i Karahitaylar'a terk ederek Horasan'a kaçmak zorunda kaldılar. Bu olayın ardından II. Mahmud'un kardeşi Tamgaç Buğra Han III. İbrâhim, Karahitaylar'ın himayesinde Batı Karahanlı tahtına geçti (536/1141). Aynı yıl Alp Tegin adlı bir kişi Buhara valisi tayin edildiyse de idareye Burhan ailesi hâkimdi. III. İbrâhim Karluklar'la yaptığı savaşı kaybedip öldürüldü (551/1156). II. Mahmud ölünceye kadar Horasan'da kaldı, Sencer'in Oğuzlar'a esir düştüğü 1153-1156 yıllarında ve Sencer'in ölümünden sonra (1157-1162) iki defa tahta çıkarıldı. II. Mahmud'un hanlığı Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmûd tarafından da tasdik edildi (a.g.e., s. 284). II. Mahmud Nişâbur'da bulunurken oğlu Muhammed de yardımcı kağan olarak Mâverâünnehir'de kalmış olmalıdır. Oğuzlar'ın isteği üzerine önce oğlu Muhammed 554'te (1159) Oğuzlar'ın başına geçti. Ardından kendisi Oğuzlar'ın hükümdarı oldu. Hârizmşah Atsız ona "hâkân-ı a'zam" diye hitap ederdi. Mahmud adına Horasan'da basılmış sikkeler mevcuttur. Horasan'ı ele geçirmek için harekete geçen Sencer'in kumandanlarından Müeyyed Ayaba, 558'de (1163) II. Mahmud ile oğlu Muhammed'i esir alıp gözlerine mil çekti. Ertesi yıl ikisi de hapishanede ölünce Batı Karahanlılar sona ermiş oldu (559/1164).

Bundan sonra iktidar Ali Tegin ailesinin eline geçti. Hasan Tegin'in oğlu Ali Han (Kök Sagun, Çağrı Han) III. İbrâhim b. Muhammed'e halef oldu. Ali Han döneminde (1156-1160) Karluk reisi Yabgu (Peygu) öldürülerek Karluklar Mâverâünnehir'den uzaklaştırıldı. Ali Han 555'te (1160) ölünce yerine kardeşi Alp Kutluğ Toga (Tığa) Bilge Kılıç Tamgaç Han II. Mesud geçti. Karluklar ve Oğuzlar'la mücadele eden Alp Kutluğ ülkede istikrarı sağlamaya çalıştı. İmar faaliyetlerinde bulundu, âlim ve edipleri korudu. Muhammed b. Ali ez-Zâhirî es-Semerkandî *Sindbâdnâme* (nşr. Ahmed Ateş, İstanbul 1948) adlı eserini ona ithaf etmiştir. Oğlu II. Muhammed de onun yardımcı kağanı idi. Alp Kutluğ II. Mesud'un 574'te (1178) vefatı üzerine yerine yeğeni Arslan Han IV. İbrâhim b. Hüseyin geçti. Mecdüddin Muhammed b.

Adnân es-Surhakatî *Târîh-i Türkistan* adlı eserini ona ithaf etmiştir. IV. İbrâhim 601'de (1204) öldü, yerine oğlu I. Osman büyük kağan sıfatıyla tahta çıktı. Osman önce Karahıtlar'a tâbi iken daha sonra Karahıtlar'a karşı Hârizmşah Muhammed b. Tekiş ile iş birliği yaptı ve 604'te (1207-1208) Buhara'yı zaptetti. 607 (1210) tarihli sikkeden Osman'ın Hârizmşah Muhammed'e tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Osman daha sonra Hârizmşahlar'ı mağlûp eden Karahıtlar'a tâbi oldu. Bir süre sonra tekrar Hârizmşah ile anlaşta, Hârizmşah'ın kızıyla evlenip bir yıl kadar Hârizm'de kaldı. Semerkant'a dönünce ona tâbiyeti reddetti. Osman'ın Semerkant'ta çıkan isyanda Hârizmliler'i kılıçtan geçirmesine öfkelenen Hârizmşah Muhammed Semerkant'ı ele geçirip katliam emrini verdi; ancak seyyidler ve âlimlerin şefaati dilemeleri üzerine bundan vazgeçti. Esir aldığı Osman'ı bir süre sonra kızı Han Sultan'ın isteği üzerine öldürttü (Cüveynî, II, 333). Semerkant Hârizmşah Muhammed'in başşehri oldu. Böylece Karahanlılar tarihe karışmış oldu (608/1212).

Fergana Hanlığı. Batı Karahanlılar ayrı bir devlet olarak ortaya çıkınca buraya bağlı bir kağanlık olarak varlığını sürdüren Fergana 440'ta (1048) tekrar Doğu Karahanlılar'ın eline geçti. Togan Han II. Ahmed'in ölümünden sonra buraya Ali Tegin kolu hâkim oldu (448/1056). Karahıtlar'ın Mâverâünnahir'i istilâ etmesinin ardından (536/1141) Fergana'da başşehri Özkent olmak üzere bağımsız bir Karahanlı Devleti kuruldu. Fergana hükümdarları Tuğrul Kara Hakan unvanını aldılar. Hasan Tegin'in oğlu Hüseyin bu hanlığın ilk hükümdarı olarak gösterilmektedir. Hüseyin'in iki kardeşi Ali ve II. Mesud Batı Karahanlılar'ın büyük kağanı olmuşlardır.

Hüseyin, Karahanlılar arasında unvanında Türk kelimesi bulunan (Bilge Türk Tuğrul Hakan) ilk hükümdardır. Hüseyin'den sonra (ö. Receb 551 / Eylül 1156) yerine oğlu Togan Han (Tuğrul Han) Mahmud geçti. Mahmud 559'da (1164) vefat edince kardeşi Nusretü'd-dünyâ ve'd-dîn İbrâhim (son Batı Karahanlı hükümdarı Osman'ın babası IV. İbrâhim) ona halef oldu. Mahmud'un diğer kardeşi Tuğrul Han Nasr ise Fergana tahtına geçti (1168-1173). Tuğrul Han Nasr'in oğlu Tuğrul Hakan Muhammed 578'de (1182) Fergana'da tahtta bulunuyordu. 606 (1210) yılında Uluğ Sultan Kadir Han unvanıyla Özkent'te tahta çıkan kişi onun oğlu veya

kardeşi olmalıdır. Batı Karahanlı Hükümdarı Osman'ın ölümünün ardından Hârizmşah Muhammed'in kendine tâbi olmaya çağırdığı Fergana emîri de muhtemelen bu şahıstır. Osman'ın yeğeni Tâceddin Bilge Han da Fergana koluna mensup olup 613'e (1216) kadar Otrar'da hüküm sürmüş ve Nesâ'da Hârizmşah tarafından öldürülmüştür.

Kaynaklarda Moğol istilâsı anlatılırken Yedisu'da bir Karluk Devleti'nin bulunduğu bahsedilmektedir. II. Arslan Han adındaki Karluk hükümdarının başşehri Kayalığ (Kayalık) idi. Bir müddet Karahıtlar'a tâbi olarak hüküm süren II. Arslan Han, 608'de (1211) Karahıtlar'a tâbiyetten ayrılıp Cengiz Han'a tâbi olmuş, Mengü Han da onun oğlunu Özkent hâkimi tayin etmiştir. Bunların Hârizmşahlar'ın katliamından kurtularak Yedisu'ya sığınan Fergana Karahanlıları olduğu düşünülebilir.

Teşkilât ve İdare. Eski Türk hâkimiyet anlayışını benimseyen Karahanlılar hâkimiyetin ilâhî menşeli olduğuna, yani devleti yönetme yetki ve gücünü ifade eden "kut"u Tanrı kime vermişse ancak onun hükümdar olabileceğine inanıyorlardı (Yûsuf Has Hâcib, beyit nr. 740-741). Bundan dolayı hükümdarlık kutsal sayılmakta ve kutun kan yoluyla babanın hatundan doğan oğullarının hepsine intikal ettiği kabul edilmekteydi. Yûsuf Has Hâcib'in "Babası bey ise oğlu da bey doğar ve babaları gibi bey olur" sözü (a.g.e., beyit nr. 1950) ve, "Babasının tahtı (yeri) ve adı oğula kalır" atasözü de bu anlayışı ifade etmektedir. Kuta nâil olan hükümdarlar devleti iyi idare etmek, halkın huzur ve refahını sağlamak zorundadır. Aksi takdirde kendisine kutu veren Tanrı katında sorumlu olacaktır.

Karahanlı hükümdarları beg, ilig ("il"e yani devlete sahip olan hükümdar), hakan ve han unvanlarını kullanmışlardır. Bu konudaki çalışmalarıyla tanınan Omeljan Pritsak, ilig unvanının devletin dört yardımcı kağanından sadece ikisi tarafından kullanıldığını, ilig ve hanın birbirinden ayrı unvanlar olduğunu ve farklı rütbeleri gösterdiğini söyler (İA, VI, 251). Reşat Genç ise *Kutadgu Bilig* ve çeşitli belgelere dayanarak iligin yardımcı kağanı için değil hakan unvanı yerine kullanıldığını ve bu tabirin zaman zaman "ilig-han, ilig padişah" şeklinde kaydedildiğini, *Kutadgu Bilig*'deki "ilig kutı" (beyit nr. 720) sözünün "devletli hükümdar" anlamına geldiğini belirtir (*Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 131-132).

Hükümdarlar unvanlarını Muizzüddevele, Şemsülmülk, Müşeyyüddevele, İzzüddin, Burhânü'l-mülk gibi çeşitli lakaplarla; arslan, buğra, tonga, tamgaç, kara, kadir ve kılıç gibi isim ve sıfatlarla birlikte kullanmışlardır. Karahanlılar'ın kuruluşundan önce Yağmalar tarafından kullanılan Buğra Han (Bugra Karahan) unvanını Karahanlı hükümdarları da kullanmışlardır. Hükümdarlar bunun dışında Tamgaç (Tavgaç) Han ("ülkesi büyük ve eski" anlamına gelen bir unvan), Kadir Han (sert huylu ve çetin hükümdar), Kılıç Han (kılıç gibi keskin kararlı hükümdar), İdik-kut (Tanrı tarafından verilen iktidar yetkisi), sultan ve sâhib-kıran gibi unvanlar da kullanmışlardır. Bunların dışında hutbe, sikke, başkent (ordu) (Kâşgar, Balasagun, Talas, Özkent ve Semerkant), saray, otağ (çuvaç), taht, taç, çetr, bayrak, tuğ, nevbet ve hil'at Karahanlı hükümdarlarının hâkimiyet alâmetleriydi. Hakandan sonra söz sahibi olan hükümdar hanımlarına Terken Hatun, şehzadelere tegin (tigin), hânedan mensubu prens ve prenseslerle bunların çocuklarına da tarım denilirdi.

Saray teşkilâtının başında ulu (ulug) hâcib bulunurdu. Onun emrinde başka hâcibler ve sadece hükümdara mahsus bir de has hâcib vardı. Ulu hâcib emrindeki diğer hâciblerle birlikte devlet adamı, kumandan ve halkın şikâyetlerini dinlemek, haksızlığa uğrayıp şikâyetçi olanları mezâlim günlerinde hükümdarın huzuruna çıkarmak, törenlerde herkesi rütbesine göre yerleştirmek, elçileri karşılayıp her çeşit işlerine bakmakla mükellefti. Kapıcıbaşı ise saray görevlilerinin her türlü tayin ve terfileriyle ilgilenmek, saray hizmetlerinin aksatılmadan yürütülmesini sağlamak ve hükümdarın korunmasıyla alakalı tedbirleri almakla yükümlüydü. Hükümdar ve diğer saray mensuplarını korumak candarların göreviydi; başlarındaki kumandana emîr-i cândâr denilirdi. Bunların dışında sarayda silâhdar, alem-dar, hânsâlar ve câmedar gibi görevliler de vardı.

Merkez teşkilâtının başında uğruş denilen vezir bulunurdu ve hükümdar adına devlet işlerini yürütürdü. Yûsuf Has Hâcib hükümdarın vezirlikle görevlendirildiği kişiye tuğ, davul, zırh, hil'at, eyer takımı, at ve vezâret mührü verdiğini söyler (*Kutadgu Bilig*, beyit nr. 1036, 1766). Vezirin ikbalin son derecesine ulaştığı kabul edilir, ondan ülkeyi iyi yönetmesi, halkın huzurunu temin edecek tedbirleri alması, devlet hazinesini zenginleştirilmesi, ülkeyi genişletmesi, hizmet erba-

bına iyi davranması istenirdi (a.g.e., beyit nr. 1766, 2178-2180).

Karahanlı devlet teşkilâtında yer alan vezirlerin başkanlık ettiği büyük divanla ilgili mâlûmat yoktur. Ancak Sencer'in inşâ divanından çıkan bazı mektuplarda Batı Karahanlılar'ın meclis-i âfisinden sıkça bahsedilmesi Karahanlılar'da da benzeri bir divanın bulunduğunu göstermektedir (Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 255). Karahanlılar'da büyük divana bağlı olarak çalışan diğer divanların bulunup bulunmadığı konusunda da yeterli bilgi yoktur. Bununla beraber müstevfinin yerine açığı (hazinedar), tuğraînin yerine bitigci denilmesi, ılgma ve tamgaçı (mühürdâr) gibi görevlilerden söz edilmesi dikkate alınarak bu teşkilâtın mevcut olduğu söylenebilir.

Hükümdarın fermanlarına yarlık denir (*Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 42) ve bunlar hükümdarın damgasını taşırdı (a.g.e., III, 353). Uygur harfleriyle yazılan fermanları kaleme alan kâtiplere ılgma adı verilirdi (a.g.e., I, 143; kâtiplerin taşınması gereken vasıflar için bk. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 259 vd.). Hazineye ağı kaznak ve kaznak, daha sonraları hazine ve kenc, hazinedara ise açığı denildiği ve XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren malî işlerle uğraşanlar için müstevfi ve âmil unvanlarının kullanıldığı anlaşılmaktadır (a.g.e., s. 263).

Karahanlı hükümdarları bizzat mezâlim mahkemelerine başkanlık ettikleri gibi kendilerine vekâlet üzere bir kadıyı da görevlendirebilirlerdi. Meselâ Tamgaç Buğra Han İbrâhim b. Nasr, Kadı Ebû Nasr Mansûr b. Ahmed b. İsmâil'i Semerkant ve civarına sâhibül'-mezâlim tayin etmişti (a.g.e., s. 266; Muhammed Khadr, *JA*, CCLV [1967], s. 320). Şer'î davalara ise kâdilkudâtın nâibi durumundaki kadılar bakardı. Batı Karahanlı Hükümdarı Ahmed b. Hızır Han, kadı ve fakihlerden oluşan bir mahkeme heyeti tarafından zındıklıkla suçlanarak yargılanmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştı (İbnü'l-Esîr, X, 243-244).

Karahanlı Devleti eski Türk idarî geleceğine uygun olarak ikili teşkilât esasına göre idare edilirdi. Doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılan devletin doğu kısmı doğrudan büyük hakan, batı tarafı ise onu metbû tanıyan bir hânedan mensubu tarafından yönetilirdi. Meselâ Ebû Nasr Ahmed b. Ali büyük hakan olarak iktidarı elinde bulunduruyor, kardeşi Nasr b. Ali de ona tâbi olarak başta Mâverâünnehir

olmak üzere Fergana'dan itibaren devletin batıdaki topraklarını idare ediyordu. Bu durum devletin ikiye ayrıldığı 1041-1042 yıllarına kadar sürmüştür (Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 269). Vilâyetler ise hânedan mensupları, nâibler ve valiler tarafından yönetilirdi. Meselâ İlig Han Nasr, Semerkant'ın idaresini kardeşi Câfer Tegin'e verirken Buhara'ya da bir vali tayin etmişti (a.g.e., s. 270).

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi askerî karaktere sahip olan Karahanlılar da ordu saray muhafızları, hassa ordusu, hânedan mensuplarıyla vali ve diğer devlet adamlarına bağlı güçler, Çiğil, Karluk gibi devlete tâbi Türk kabilelerine mensup kuvvetlerden teşekkül ediyordu. Yatgak ve turgak denilen saray muhafızları hükümdarı ve sarayı gece-gündüz korumakla görevliydi. Gulâmlar küçük yaşta satın alınarak yetiştirilirdi. Gulâmlardan oluşan muhafızlara bir subaşı kumanda ederdi (a.g.e., s. 288). Ölen hükümdarın ve devlet adamlarının gulâmları yeni hükümdarın hizmetine girerdi (a.g.e., s. 290). Hükümdarın şahsına bağlı ücretli askerlerden meydana gelen hassa ordusu hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak Arslan Han Muhammed b. Süleyman'ın 12.000 Türk köleden oluşan ordusu bulunduğu bilinmektedir (Bündârî, s. 239). Ordunun maaşı ve savaş araç gereçleriyle ilgilenen askerlerin kayıtlarını tutan bir divan teşkilâtının (Divân-ı Arz, Divânü'l'-ceyy) mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Askerlerin adları ve istihkakları Ay bitiği denilen (*Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 40) bir deftere kaydedilirdi. Özellikle Batı Karahanlılar'da hassa askerlerinin iktâ sahibi olduğu söylenebilir (Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 293). Hükümdarın belli bölge ve vilâyetleri yönetmek üzere görevlendirdiği hânedan mensuplarının ve valilerin de kendilerine bağlı askerî birlikleri bulunmaktaydı.

Karahanlı ordusunda başta Çiğiller olmak üzere muhtelif Türk kavimlerine mensup kuvvetler vardı. Çiğiller'in kumandanları Karahanlılar'la Selçuklular arasındaki siyasi ilişkilerde önemli rol oynamışlar, aynı şekilde Karluklar da XII. yüzyıla kadar Karahanlı ordusunda hizmet etmişlerdir. Ali Tegin'in Buhara yakınlarındaki Harluh-ordu denilen askerî karargâhı Karluklar'ın Karahanlı ordusuna hizmet ettiklerini göstermektedir (*JA*, VI, 259). Ugraklar'ın Uygurlar'la yapılan savaşlarda Karahanlı ordusunda görev yaptıkları (*Divân-ı lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 183), Basmlil ve Çomullar'ın da or-

duda görev aldıkları bilinmektedir (Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 296).

Hunlar'dan beri uygulandığı bilinen onlu sistemin Karahanlı ordusunda da tatbik edildiği söylenebilir. En küçük askerî birliğe otag, kumandanına otagbaşı denilirdi. Otagbaşının emrinde yaklaşık on kişinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra sırasıyla yaklaşık elli kişiden oluşan hayl (hil de denilen takım) ve on otag denilen askerî birlikler geliyordu. On-otağın yaklaşık 100 kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir (a.g.e., s. 317). Her ordunun başındaki kumandan subaşı unvanıyla anılırdı. Yûsuf Has Hâcib'in, "On iki binlik ordu büyük bir kuvvet" ve, "Dört bin asker tam bir ordudur" şeklindeki ifadelerinden (*Kutadgu Bilig*, beyit nr. 2334, 2335) bu orduların 4000-12.000 kişilik askerî birliklerden meydana geldiği tahmin edilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk Tercümesi, I, 14, 28, 30, 32, 40, 61, 63, 92, 101, 108, 142-143, 255, 271, 376, 408, 410, 441; III, 42, 77, 157, 170, 183, 353; ayrıca bk. İndeks.; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 92, 161; Nerşahi, *Târîhu Buğârâ* (trc. Emîn Abdülmeccid Bedevî - Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî), Kahire 1385/1965, s. 29-30, 48-49, 57, 76-77, 147-148; ayrıca bk. İndeks.; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 95-97; ayrıca bk. İndeks.; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1347 hş., s. 187-188, 201-202, 260; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. Kâsım Ganî - Ali Ekber Feyyâz), Tahran 1375, s. 68-69, 77, 84, 91, 197-199, 215, 220, 233, 283, 325, 331, 338, 409, 509, 526-530, 547, 551, 673, 677; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmetî Arat), Ankara 1974, beyit nr. 720, 740-741, 1036, 1766, 2178, 2180-2183, 2193, 2334-2335, 2731; ayrıca bk. türlü beyitler; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 122-124; ayrıca bk. İndeks.; Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem* (nşr. H. F. Amedroz), Oxford 1921, III, 374; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıssa* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1318 hş., s. 421; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed Kazvînî), Leyden-London 1910, s. 28, 46; ayrıca bk. İndeks.; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 458-459; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 37, 44-45, 54, 63; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), I, 419-423, 564-566; III, 279-283; ayrıca bk. İndeks.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 100, 108, 300, 462; X, 120, 243-244, 350; XI, 82-84; ayrıca bk. İndeks.; Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, *Sîret-i Celâled-dîn-i Mîngburnî* (trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş./1965, s. 60; Bündârî, *Zübde-tü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks.; Cüceânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 245, 252, 307; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), II, 297, 301-302, 305-307, 331-334; Müneccebbâşî, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, 514-519; Ahmed el-Menînî, *el-Fethü'l-vehbî 'alâ Târîhi Ebi Nasr el-'Utbi*, Kahire 1286, II, 26 vd., 76 vd. 128 vd.; S.-L. Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1876-89, III, 120-126; IX, 193-197; Ahmed Tev-

